

LAZAR GULKOWITSCHI MÕISTELOOLINE MEETOD (*Begriffsgeschichte*)¹

Urmas Nõmmik

GULKOWITSCHI TÄHTSAIMAD MÕISTELUGU KÄSITLEVAD TÖÖD

Aastail 1934–41 elas Tartus ja töötas Tartu ülikoolis juudi soost teadlane Lazar Gulkowitsch (1899–1941), juhatades kuus aastat juudi teaduste õppetooli filosoofiateaduskonnas.² Eesti okupeerimine nõukogude võimu ja natside poolt aastatel 1940–41 katkestasid lootustandva filoloogilise ja filosoofilise töö, sest õppetool suleti ja Gulkowitsch hukati. Ehkki mõned tema publikatsioonidest leidsid tähtsatelt juudi ja Saksa akadeemikutelt vastukaja juba 1930. aastatel, on tema tööd tänapäeval teada liiga vähesele hulga spetsialistidele. Viimastel aastatel on huvi tema elu ja töö vastu siiski elavnenud ning mitmetes ettekannetes ja kirjutistes on rõhutatud vajadust tema töid, eriti Tartu perioodi omi, lõpuks ometi teaduslikult analüüsida ning ka uuesti publitseerida.³ Kuna Tartu ülikool asub

¹ Artikkel on valminud ETF grandis 6849 toetusel ning lähtub kahest ettekandest, mis peetud Soome-Eesti judaistika seminari raames 1. mail 2006 ja konverentsil „Juutluse ja algkristluse uurimise probleemid” 9. oktoobril 2008, mõlemad EELK Usuteaduse Instituudis.

² Gulkowitschi elu ja töö kohta vt Katri Lindroos, „Judaistika õppetool Tartu Ülikoolis 1930. aastatel” – *Akadeemia*, 6 (1994), 2136–2149, eripärasema vaatenurga alt Isidor Levin, „Lazar Gulkowitsch ja juudi teaduse õppetool” – *Akadeemia*, 20 (2008), 1462–1482, ja põhjalikumalt Urmas Nõmmik, „Lazar Gulkowitsch und das Seminar für jüdische Wissenschaft an der Universität Tartu (Dorpat)” – *Judaica. Beiträge zum Verständnis des Judentums*, 61 (2005), 351–372; 62 (2006), 1–43.

³ Nimetada võib kahte Henry Wassermanni poolt tehtud analüüsikatset: „*Der Habilitand hat sich stets durchaus unjüdisch bescheiden gehabt...*” *Zur Geschichte der Judaistik an der Leipziger Universität* (Leipzig: Simon-Dubnow-Institut für Jüdische Geschichte und Kultur, 1998) ja *False Start. Jewish Studies at German Universities*

Euroopa kesketest teadusasutustest kaugel ning Gulkowitschi teadustegevuse viljakaimad aastad langesid 1930. aastate poliitiliste keeristormide ajastule, siis ei tunta maailmas laiemalt pooli tema töid. Ka Tartus tegutsenud õppetooli ja seminari fakt on võrdlemisi tundmatu.⁴

Tema tööde bibliograafias⁵ on nimetatud 24 monograafiat ja artiklit, millele lisandub viis avaldamata käsikirja Tartu Ülikooli raamatukogus.⁶ Nende hulgas on hulk teoreetilisi töid, mis tegelevad mõiste- ehk ideede- looga, meetodiga, mida Gulkowitsch ise nimetas saksa keeles *begriffsgeschichtliche Methode*. Mitmed Gulkowitschi uurimused rakendavad seda meetodit ka ellu ja pakuvad ühtlasi kaalukat lugemis- ja uurimismaterjali filoloogidele, judaistikaspetsialistidele ja VT teadlastele.

Nendest töödest peaks esmajoones nimetama mahukat teoreetilist käsitlust „Mõisteloolise meetodi alustest keeleteaduses”, mis käsitleb metodoloogiliselt ideedelugu ennast.⁷ See monograafia sisaldab 234 lehekülge teksti, lisaks 64 leheküljel üht põhjalikumatest registritest, mida teadusloos nähtud.⁸ Ent esimene kirjutis, mis oli tegelikkuses seda meetodit juba kasutanud, oli Gulkowitschi Leipzigi ülikoolis kaitstud habilitatsioonitöö „Abstraktsete mõistete moodustamine heebrea keele ajaloos”.⁹

during Weimarer Republic (Amherst, NY: Humanity Books, 2003). Need torkavad aga kahjuks silma oma ülepingutatud poleemilisusega; vrd Heidemarie Petersen, „Rezension zu Wassermann, Henry: False Start. Jewish Studies at German Universities during Weimarer Republic. Amherst 2003” – *H-Soz-u-Kult*, 27.02.2004 (<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2004-1-117/>).

⁴ Süмптоomaatiliselt puudub ka hiljuti ilmunud leksikonis *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, Gershon David Hundert, ed. 2 vol. (New Haven, London: Yale University Press, 2008) eraldi artikkel Gulkowitschi kohta, ent ta leiab möödaminnes siiski mainimist: Dov Levini artiklis „Estonia” (481–483, täpsemalt lk 482) ja Ken Kallingu artiklis „Tartu” (1848–1849).

⁵ Vt Urmas Nõmmik, „Die Bibliographie von Lazar Gulkowitsch” – *Töid algkristliku mõtlemise kujunemise alalt. Studies in the Formation of the Early Christian Way of Thinking*. Koost Randar Tasmuth. EELK Usuteaduse Instituudi toimetised, 19 (Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 2009), 141–151.

⁶ Lazar Gulkowitsch isiklikus fondis (Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond, edaspidi TÜR KHO, fond 47).

⁷ Lazar Gulkowitsch, *Zur Grundlegung einer begriffsgeschichtlichen Methode in der Sprachwissenschaft*. ACUT, B 41.1 (Tartu: 1937) = ASLJUT, 5 (Tartu: 1938).

⁸ *Ibid.*, 235–298.

⁹ Lazar Gulkowitsch, *Die Bildung von Abstraktbegriffen in der hebräischen Sprachgeschichte*. Staatliche Forschungsinstitute bei der Universität Leipzig. Forschungsinstitut für Orientalistik – Assyriologische Abteilung (Leipzig: Verlag von Eduard Pfeiffer, 1931).

Selles seadis ta endale ülesandeks heebrea keele ajaloo joonte visandamise, võttes aluseks *-üt-lõpulised* abstraktsed nimisõnad. Ta deklareeris raamatu eessõnas, et tema käsitluste eesmärgiks oli jälgida judaismi olemuse aluseks olevate intellektuaalsete nähtuste arengut, eeldades samas, et judaismi algusest kuni tänase päevani on selline areng olnud järjepidev. On oluline märkida, et Vana Iisraeli pärandi kasutamine judaistlikus õpetuses on Gulkowitschi arvates oluliseks lähtepunktiks ja suunanäitajaks antud uurimusele ja kogu judaismi uurimisele.¹⁰

Ent Gulkowitschi meetodi praktilise teostamise kõige olulisemateks näideteks on seitse publikatsiooni Tartu-perioodist. Esimene neist, samas oluline teos ka Gulkowitschi elus ja Eesti judaistika ajaloos, on tema Tartu-perioodi algust tähistav avaloeng ülikooli aulas 1934. a „Mõiste *hāsīd* areng Vanas Testamendis”.¹¹ Kaks järgmist käsitlust koondas Gulkowitsch ühisnimetaja „Mõiste *hāsīd* tekkimine I. Mõiste *hāsīd* Ma^ašijjöt žanri kirjanduses” alla ning jätkas niiviisi loogiliselt avaloengus alustatud. Esimene teos kannab alapealkirja „*Hāsīd* ja ime”¹² ning teine „*Hāsīd* ja palve”¹³. Teine neist täiendab ja arendab omakorda edasi¹⁴ uurimust „palve” (הַפְּלִיטָה) mõiste kohta VT ja sellele vahetult järgneval ajal pealkirja all „Vihma palve karisma Talmudi traditsioonis. Uurimus rahva religioosse elu käsitluse kohta Jeesuse ajal”, mis oli ühtlasi 1938. a Uppsala peetud loengute publikatsioon.¹⁵ Gulkowitsch avaldas Tartus lisaks ka omavahel tihedalt seotud triloogia: „Hasidismi põhiallikad tema saatuse allikatena”¹⁶, „Hasidism kui kultuurifilosoofiline probleem”¹⁷ ja „Hasi-

¹⁰ *Ibid.*, 5.

¹¹ Lazar Gulkowitsch, *Die Entwicklung des Begriffes hāsīd im Alten Testament*. ACUT, B 32.4 (Tartu: 1934) = ASLJUT, 1 (Tartu: 1934).

¹² Lazar Gulkowitsch, *Die Bildung des Begriffes Hāsīd I. Der Begriff Hāsīd in der Gattung der Ma^ašijjöt. 1. Hāsīd und Wunder*. ACUT, B 37.6 (Tartu: 1936) = ASLJUT, 2 (Tartu: 1935).

¹³ Lazar Gulkowitsch, *Die Bildung des Begriffes Hāsīd I. Der Begriff Hāsīd in der Gattung der Ma^ašijjöt. Hāsīd und Gebet*. ACUT, B 46.5 (Tartu: 1940) = ASLJUT, 9 (Tartu: 1940).

¹⁴ *Ibid.*, 8–24.

¹⁵ Lazar Gulkowitsch, *Das Charisma des Gebetes um Regen nach der Talmudischen Tradition. Ein Beitrag zur Erfassung des religiösen Volkslebens in der Zeit Jesu*. ACUT, B 46.4 (Tartu: 1939) = ASLJUT, 8 (Tartu: 1940).

¹⁶ Lazar Gulkowitsch, *Die Grundgedanken des Chassidismus als Quelle seines Schicksals. Ein Beitrag zum Problem Idee und Leben*. ACUT, 42.1 (Tartu: 1940) = ASLJUT, 6 (Tartu: 1938).

¹⁷ Lazar Gulkowitsch, *Der Chassidismus als kulturphilosophisches Problem*. ACUT, B

dismi kultuurilooline pilt¹⁸, mis käsitlevad mõistet מִסְתָּרִים selle arengu täiuslikkus faasis, hasidismi kontekstis. Siia lõppu sobib nimetada Gulkowitschi viimaseks avalikuks esinemiseks ja ühtlasi publikatsiooniks jäänud ettekannet Cambridge'is „Ajalugu kui ideede ajalugu, eriti seoses VT ja juudi ajalooa“.¹⁹ See on tema ainus teadaolev ingliskeelne kirjutis, mis võtab judaismi näitel lühidalt ja väga hästi kokku mõiste- ja ideedeloole olemuse. Gulkowitsch oli oma uurimistööga 1920. ja 1930. aastatel sammuks täiesti oma teed, nagu tõendab juba „Mõiste *hāsīd* tekkimine I“ esimese osa 17 lehekülge hõlmav ja kaasaegset akadeemilist diskussiooni võrdlemisi kriitiliselt vaatlev eessõna.²⁰ See uurimistee oli kavandatud veel pikk, nagu tõestavad mitmed uurimisprogrammid ja käsikirjad, ent plaanidel ei olnud määratud täide minna. Jääb vaid oletada, mida Gulkowitschi-taolise filoloogi ja filosoofi töö oleks lõpuks tulemuseks andnud ning milline mõju oleks sellel olnud XX sajandi keeleteadusele ja -filosoofiale ning judaismi uurimisele.

GULKOWITSCHI MEETODI PÕHIJONED

Gulkowitschi meetodiga on tegeletud vähe ning selle kirjeldamine ühe lühikese ülevaate käigus on keeruline, aga mõne tsitaadi ja mõtiskluse varal võib seda siiski proovida.²¹ Kes on lugenud Gulkowitschi töid, selle tähelepanu on kindlasti äratanud kõikehaarav tervik, mida ta väidab ja lakkamatult kirjeldab; see on niivõrd terviklik nägemus, et eeldab ka mee-

46.6 (Tartu: 1940) = ASLJUT, 10 (Tartu: 1940).

¹⁸ Lazar Gulkowitsch, *Das kulturhistorische Bild des Chassidismus*. ACUT, B 43.3 (Tartu: 1939) = ASLJUT, 7 (Tartu: 1938).

¹⁹ Lazar Gulkowitsch, *History as the History of Ideas with Special Reference to O.T. and Jewish History*. Lectiones in Vetere Testamento et in rebus judaicis, 2 (London: Shapiro, Vallentine & Co., [1939]).

²⁰ Gulkowitsch, *Die Bildung des Begriffes Hāsīd I. Der Begriff Hāsīd in der Gattung der Ma^ašijjōt. 1. Hāsīd und Wunder*, 7–25.

²¹ Olgu viidatud ühele katsele rakendada Gulkowitschi mõisteluugu algkristluse uurimiseks judaismi taustal siinsamas kogumikus: vt Urmas Nõmmik, „Mõiste מִסְתָּרִים / δῖκροτος arengust. Katse rakendada Lazar Gulkowitschi mõisteloolist meetodit algkristluse uurimisel“; vrd ka U. Nõmmik, „Relations between the Rational and the Mystical in Some Works of Lazar Gulkowitsch“ – *Trames. Journal of the Humanities and the Social Sciences*, 10 (60/55; 2006), 126–134, mis, vaadeldes ratsionaalse ja müstilise vahetõrje Gulkowitschi töödes, käsitleb tema paradoksaalset vaateviisi.

todilt juba algusest peale tervikuga arvestamist. Gulkowitsch on ühes kirjas Isaak Heinemannile kirjutanud nii:²²

Ma ise olen oma töödes alati püüdnud lähtuda tervikust. Juudi teaduse eesmärk tundub mulle ikkagi olevat kirjeldada puhtalt ja ilma igasuguse kõrvalteesmärgita, seega just teaduslikul viisil juutluse ja tema ajaloo olemust. Selleks ei ole tehniliselt vaadatuna ühtki teist teed kui spetsiaalse uurimuse oma. Aga sellised uurimused jäävad tähenduseta niikaua, kuni kõike ei nähta ühe suure tervikuna.

Kui pöördume selle spetsiaalsema uurimise poole, mis peab moodustama osa tervikust – ehk Gulkowitschi puhul hasidismi poole –, siis püüdis see tema arvates, eelkõige sellel kujul, mida tunti Ida-Euroopa juutide seas XVIII ja XIX sajandil, viia ellu üht kindlat ideed. Selline idee ja reaalsuse süntees sai teoks vaid lühikeseks ajahetkeks, ent see pakub Gulkowitschi arvates siiski parimat pidepunkti hasidismi ja judaismi põhiliste iseloomujoonte leidmiseks ja analüüsiks.²³ Vaatamata sellele, et Gulkowitschil oli väga hea filosoofiline haridus Königsbergi ülikoolist, pidas ta ise ennast filoloogiks ja seepärast valis judaismi ideede iseloomu selgitamiseks filoloogilise tee – sellest ka ideedelugu kui rõhutatult mõistelugu. Isegi kui ta tööd tunduvad tegelevat rohkem teooria ja filosoofia kui filoloogiliste küsimustega, ei lahku ta tegelikult kunagi filoloogia pinnalt, sest tal oli üks, vähemalt kirjandus- ja keeleteadlaste jaoks väga sümpaatne põhimõte: mingeid nähtusi, mõttemaailmu, ajalugu saab käsitleda ikka ja ainult tekstide baasil. Niisiis: ehkki Gulkowitsch toetus kultuuri ja selles eksplitseeruvate ideede uurimisel ka ajaloo ja sotsioloogiale, keskendus ta otsese uurimismaterjalina ikka ja ainult tekstidele ja mõistetele:

Minu uurimistöö lähtub keelest. Seda ei väärtustata ja uurita aga mitte ainult kui vormi, kui väljendust, vaid ühtlasi ka kui millegi väljendust, kui sisu ja vormi ühtsust. Mõlemaid komponente peab käsitlema vastastikusel seoses, kui neid tahetakse kirjeldada oma loomuse kohaselt. Ühe keele sisu on kultuur, mis leiab vastavas keeles oma adekvaatse väljenduse. Nii mõistetakse üht keelt ainult seoses talle vastava kultuuriga. Teisalt on keel täiesti usaldatav allikmaterjal kultuuri uurimiseks, tema spetsiifiliste tingimuste, tema arengu uurimiseks, tema nii tema iseloo-

²² TÜR KHO, f 47, s 3. Lazar Gulkowitschi kiri Isaak Heinemannile [ilmselt 1936. a].

²³ Gulkowitsch, *Die Grundgedanken des Chassidismus als Quelle seines Schicksals*, 10.

mul põhinevate kui ka tema ajaloo käigus juhuslikult esinevate seoste uurimiseks teiste kultuuridega.²⁴

Tegeledes mõistega **רִיבָּה** („vaga“) kirjutab Gulkowitsch, et vagaduse ja pühendumuse kontseptsioon ilmneb mitte ainult judaismis, vaid inimkonna juures üldisemalt, see puudutab inimest kui sellist. Järelikult on filoloogiline meetod ette nähtud olema „mitte ainult interpretatsiooni vahend, vaid ta kannab endas ka interpretatsiooni eesmärke“.²⁵

Seega ei lähtunud Gulkowitsch mitte ainult keelest, vaid üldisemate fenomenide ja seoste kirjeldamisest, milles keelel on mängida oma orgaaniline roll.²⁶ Printsii või idee, mis peitub kindlas mõistes, tahab ennast väljendada, saada nähtavaks, realiseeruda. Sellist püüdlemist võib kirjeldada kui arengut, ent see ei ole ainult areng, millel on kronoloogiline algus ja lõpp, vaid areng oma tippude ja madalseisudega – see on muutumine.²⁷ Ajaloos on momente, mida võib nimetada idee või printsii perfektsiooniks, mil mõiste on saavutanud selle, milleks ta on alati tahtnud saada. See võib juhtuda ükskõik millal ajaloo jooksul, mitte ainult või peamiselt ajaloo alguses või lõpus. Mõni ajahetk võib ilmutada mõnda ideed paremini kui mõni teine talle eelnev või järgnev. Gulkowitsch ise on ühes avaldamata käsikirjas kirjutanud nii:²⁸

Keel alles õieti on vaimu enda produkt. Keeles võtab vaim kuju. Keeles teeb vaim oma sisemise struktuuri väljapoole nähtavaks. Nagu mõiste on vaimu struktuuriühik, nii on sõna keele struktuuriühik. Sõna ei ole etikett, mis on tagantjärgi kleebitud mõiste külge. Sõna kujul astub mõiste eelkõige algusest peale olemisest (sks *Sosein*) olemasolemisse (sks *Dasein*). Sõna kujul saab mõiste teadlikuks, sellel kujul teeb ta ajalugu. Nii on keel tegelik kultuuri moodustav moment mõiste olemuses. Keeleühik tähendab alati kultuuriühikut ja vastupidi.

Ehkki Gulkowitsch ei räägi siin mõistest, vaid vaimust, on vaimu seos just keelega ikkagi sümptomaatiline. Gulkowitschi uuringute raskuspunkt oli

²⁴ TÜRKHÖ, f47, s 11. Lazar Gulkowitsch, *Forschungsprogramm* [kirjutatud pärast 1938. a].

²⁵ Gulkowitsch, *Die Entwicklung des Begriffes ḥāsīd im Alten Testament*, 5.

²⁶ Gulkowitsch, *Zur Grundlegung einer begriffsgeschichtlichen Methode in der Sprachwissenschaft*, 9.

²⁷ Nagu tõdeb ka Levin, „Lazar Gulkowitsch ja juudi teaduse õppetool“, 1470.

²⁸ TÜRKHÖ, f 47, s 6. Lazar Gulkowitsch, *Die Anwendung der Begriffsgeschichte auf die Sprachwissenschaft*.

mõiste **דְּוָקָה**, ühtlasi hasiidi ehk „vaga” idee. Ja selle uurimiseks mängis tema jaoks hasidism tähtsat rolli kahel põhjusel: esiteks oli Gulkowitsch veendunud hasiidi mõiste kõige esinduslikumas teokssaamises hasiidlikus liikumises, sest selle raames juurutati idee ellu, seda õigupoolest elati; teiseks ei jäänud see „teokssaamise hetk” Gulkowitschist ajalisel ja ruumilisel kuigi kaugele – ta oli ju Ida-Euroopa taustaga juut, kes kirjutas oma uurimused 1920.–1930. aastatel.

Ent Gulkowitsch ei tegelelud ainult Ida-Euroopa hasidismiga, vaid küsis hasiidi idee järele juba Heebrea Piiblis,²⁹ vaatamata sellele, et mõiste **דְּוָקָה** võib Piiblis kanda ka mõnda teist tähendust või et ta on ajaloo jooksul allutatud teatud muutustele. Gulkowitschi järeldus oli, et see mõiste demonstreerib juba Piiblis ideed ehk ideaali ja peaks olema lähtepunkt mõiste analüüsil hilisema juutluse tekstides. Heaks näiteks Gulkowitschi lahenduste kohta on tema vastus küsimusele, kas kristlik pietistlik vaimsus võis mõjutada hasidismi: ei võinud, sest jumalik idee ise tahab ennast manifesteerida hasiidlikus mõtlemises ega saa olla laenatud kusagilt mujalt.³⁰

Mõistelooline meetod tahab leida kindla idee arengu seaduspärasust, sest igal ideel on oma jõukeskus, mis teda määrab ja ei lase sel minna. Igal ideel on oma iseloomulik liikumine oma keskme ümber. Ühte kultuuri moodustavaid ideid võib olla ja ongi mitu ning nende omavaheline jõudude vahekord tingib ühe või teise mõjulepääsemise mingil ajahetkel. Sellegipoolest iseloomustab üht kultuuri idee või mõiste, mis on teistest ideedest ja mõistetest reeglina kaalukam ja mis tihti eristab seda kultuuri teistest. Näiteks poliitikale orienteeritud kultuurides on keskseks ideeks „rahvas”, rohkem religioossetes kultuurides „Jumal”, esteetikale orienteeritud kultuurides „harmoonia”.³¹ Nagu juba ülal mainitud, peab Gulkowitsch juudi traditsiooni üheks keskseks mõisteks hasiidi mõistet ja üheks keskseks ideeks „vaga” ideed. See on üks neist põhilistest ideedest, mis eksisteerivad judaismis kõrvuti teistega, püüavad teisi kõrvale lükata ja saada teoks, mõnel ajastul tuntavamalt, teisel vähemtuntavalt. Gulkowitschi meelet tuleb arvestada ka kõrvuti eksisteerivate kultuu-

²⁹ Gulkowitsch, *Die Entwicklung des Begriffes hasid im Alten Testament*.

³⁰ Vrd Gulkowitsch, *Die Grundgedanken des Chassidismus als Quelle seines Schicksals*, 18, ja märkust 1.

³¹ Gulkowitsch, *Zur Grundlegung einer begriffsgeschichtlichen Methode in der Sprachwissenschaft*, 49.

ride ideedega, nende omavaheliste suhetega, nagu see on eriti aktuaalne küsimus tihti diasporaas viibivate juutide puhul.

Mõisteloolisel meetodil on ka üks paradoks ja see peitub „ajaloos”. Me nimelt ei saa praegusel hetkel näha ideid, mis on kultuuris või teatud mõistetes latentselt olemas ja tahavad end väljendada, ent ei ole praegu nähtavad. Me ei saa ideed kunagi näha enne selle täiuslikuks saamist. Alles tagasi ajaloole vaadates võime ehk näha mõne idee eksplitsioneerumist ja mõista siis selle ilmumisviise läbi kogu ajaloo või selle implitsiitsust selgele ilmumisele eelneval ajal. Ent näiteks „vaga” idee areng ehk muutumine on läbi juutluse dokumenteeritud ajaloo jälgitav juba varasest ajast. Gulkowitschi otsingud selle idee implitsiitsete ja eksplitsiitsete arengute järele sundisid teda vaatlema hasiidi mõiste lugu silmatorkavalt diakroonselt. Näiteks esineb hasiidi mõiste VT-s tihti psalmides ja seega pidi Gulkowitsch astuma diskussiooni kaasaegse psalmideuurimisega. Tema diakroonne käsitlus mõjub sellel taustal lausa eesrindlikult,³² sest 1920. ja 1930. aastate psalmiurimist määrasid kolm suurkuju, kelle uurimused aga ei diferentseerinud psalmide tekkeajastuid kuigi palju: Sigmund Mowinckel, kes dateeris psalmid üsna ühtemoodi väga kaugesse aega; Bernhard Duhm, kes dateeris psalmid üsna üheselt väga hilisesse aega; ning Hermann Gunkel, kes ei pööranud žanriloo kõrval dateerimisele peale glosside eraldamise kuigi palju tähelepanu. Gulkowitschi hasiidi mõiste muutumise diakroonne analüüs VT-s pakub tegelikult veel tänapäevalgi argumente ühe või teise psalmikoha dateerimiseks või vähemalt võimalust senistele dateerimistele kriitiliste küsimuste esitamiseks. Kokkuvõttes aga võiks mõisteloost olla üksjagu kasu Iisraeli usundi- loo, eriti selle varjatamate arengute rekonstrueerimisel. Tsiteerigem veel korra Gulkowitschit:³³

Keel on kultuuri äraostmatu peegel. Keelelised fenomenid võimaldavad teha järeldusi kultuuriliste sündmuste kohta, mis muidu jäävad silma eest peitu, ja just need varjatud sündmused on kultuuri tegelik kujundav moment.

Keeruline on leida töid või filosoofiaid või mudeleid, mida Gulkowitsch oma meetodiga järgis, sest ta tundub olevat silmatorkavalt iseseisev autor.

³² Gulkowitsch, *Die Entwicklung des Begriffes ḥāsīd im Alten Testament*.

³³ TÜRKHÖ, f 47, s 6. Lazar Gulkowitsch, *Die Anwendung der Begriffsgeschichte auf die Sprachwissenschaft*.

Teda on seepärast ka kritiseeritud, eriti filoloogide poolt, kes on tema metodoloogilistes töödes näinud liiga vähe viiteid kaasaegsele diskussioonile või kahtlustanud isegi poliitilisi põhjusi³⁴, kuid ilmselt peitub põhjus Gulkowitschi laiapärgilises hariduses ning tema uurimisobjektis. Ta oli Ida-Euroopa juut, kes sai esindusliku filosoofilise hariduse Königsbergis ja filoloogilise hariduse Leipzigis, ta uuris judaismi üht erilisemat vormi – hasidismi –, oli veendunud ratsionalist, kes samas mõistis müstilise momendi rolli religioonis ja kultuuris³⁵ ja ei lahkunud kunagi käegakatsutavate asjade ehk tekstide pinnalt. Gulkowitschis saavad kokku Saksa idealism, selle pinnalt arenenud filosoofiad, eriti keelefilosoofiad, ning kõige krooniks oma aja kuulsaima akadisti ning Gulkowitschi õpetaja Benno Landsbergeri filoloogiline põhjalikkus.³⁶ Oma Tartus kirjutatud uurimisprogrammis³⁷ nimetab Gulkowitsch mõnda otsesest eeskuju keeleteaduse ja -filosoofia vallast: prantsuse keele ja kultuuri alal Karl Vosslerit³⁸, saksa keelest lähtuvat Hermann Ammanni³⁹, inglise keele uurijat Otto Jesperseni⁴⁰ ning Nikolai Marri⁴¹ ja tema koolkonda, sest seal arves-

³⁴ Nt Helmut Gipper, Hans Schwarz, *Bibliographisches Handbuch zur Sprachinhaltsforschung. Teil I. Schrifttum zur Sprachinhaltsforschung in alphabetischer Folge nach Verfassern mit Besprechungen und Inhaltshinweisen. Band 1. A-G. Wissenschaftliche Abhandlungen der Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen*, 16a (Köln und Opladen: Westdeutscher Verlag, 1962), 768.

³⁵ Vrd Nõmmik, „Relations between the Rational and the Mystical in Some Works of Lazar Gulkowitsch”.

³⁶ Vrd Levin, „Lazar Gulkowitsch ja juudi teaduse õppetool”, 1468, seoses diakroonse mõistekäsitlusega: „Sellega hoidis Gulk[owitsch] kompromissi grimmiliku ajaloolise suuna ning R. M. Meyeri, Ernst Cassireri, Edmund Husserli ja Wilhelm Dilthey suuna vahel, kelle meelest keel oli pigem vaim kui liha.”

³⁷ TÜR KHO, f 47, s 11. Gulkowitsch, *Forschungsprogramm*.

³⁸ Gulkowitsch peab Vossleri hulgaliste romanistika-alaste tööde seast silmas ilmselt Karl Vossler, *Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung. Geschichte der französischen Schriftsprache von den Anfängen bis zur klassischen Neuzeit*. Sammlung Romanischer Elementarbücher, 1 (Heidelberg: Carl Winter, 1913) või selle teist trükki *Frankreichs Kultur und Sprache* (1929); aga kindlasti ka Vossler, *Geist und Kultur in der Sprache* (Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1925).

³⁹ Nt Hermann Ammann, *Die menschliche Rede. Sprachphilosophische Untersuchungen*, I.–II. Teil (Lahr i. B.: Verlag von Moritz Schauenburg, 1925, 1928).

⁴⁰ Ehkki Gulkowitsch rõhutab just Otto Jesperseni puhul teatud erinevust eeldustes. Ta on avaldanud mitmeid töid inglise keele arengu kohta, vrd nt Jespersen, *Growth and Structure of the English Language* (Leipzig: Teubner, 1905); 10th edition (Oxford et al.: Blackwell, 1994).

⁴¹ Nt Nikolai Marr, *Jazõk i obštšestvo* (Moskva: Sotsekgiz, 1934).

tati Gulkowitschi sõnul kõige rohkem keele ühiskondlikkuse ehk sellega, et „keel on ju kõneldud keel”⁴²:

Minu uurimistöö hõlmab niisiis põhiliselt valdkondi, mida peetakse keeleteaduse ja sotsioloogia materjaliks; eesmärgiks on ajalooliste fenomenide mõistmine põhimõteteliste antuste läbi, mida nad realiseerivad, ja kultuuri fenomeni põhimõteteliste aluste mõistmine tema mõjude läbi ajaloos. Niisiis on minu jaoks põhiliselt oluline süntees, ajaloolise ja põhimõtetelise, keele ja kultuuri, lingvistika ja sotsioloogia süntees. Minu uurimistöö erineb seetõttu Nikolai Marrist ja tema koolkonnast mitte põhimõtetelisel, vaid ainult erilisema probleemiasetuse poolest, sest lähedes semiidi keelte ja kultuuri ühekordsest ajaloolisest nähtest püüab minu uurimistöö selgitada nende iseärasust ja nõnda vaatleb ainult ühte erilist külge selles, mida Marr ja tema koolkond uurivad ja põhjendavad seoses selle terviklikkusega.⁴³

Vaatamata sellele võib öelda, et viis, kuidas Gulkowitsch kasutas mõisteluugu ning filosoofeeris keele üle, oli kindlasti uudne – tegemist oli millegi väga saksalikuga, ent selle juurde kuulus tähelepanuväärne juudi aktsent, sest uurimisobjektiks oli juudi kultuur, ajalugu ja keel.⁴⁴

Arutledes Gulkowitschi meetodi üle, võib ju lõpuks küsida, kas on maailmas üldse mõnda teist kultuuri-, intellektuaalset ja religioosset kompleksi, mida sellisel määral saaks uurida meetodiga, mis arvestab ideede arengu järjepidevusega. Juudi usk ja kultuur pole kunagi lahkunud Heebrea Piibli ideede pinnalt ja on neid tähelepanuväärse järjekindlusega edasi arendanud. Kui näeme nende arengute teises otsas fenomene nagu hasidism, siis saame tulemuseks ülimalt tervikliku pildi, mida on suuteli sed joonistama vaid väga vähesed kultuurid – ja muidugi ka teadlased – maailmas.

⁴² TÜRKHÖ, f 47, s 11. Gulkowitsch, *Forschungsprogramm*.

⁴³ Marrile antud sedavõrd kõrge hinnang mõjub ajal enne nõukogude okupatsiooni algust ehk üllatavalt. Levin kirjutabki: „Nõukogude Vene politiseeritud folkloristkalt, veel vähem Marri juhitud „uuel” keeleteaduselt või „marksismilt-leninismilt” ei olnud avatud Tartus midagi kasulikku õppida.” („Lazar Gulkowitsch ja juudi teaduse õppetool”, 1473.)

⁴⁴ Vrd *ibid.*, 1468: „Ühesõnaga sellest, et tal oli vaja Saksa teadusega kohaneda, sündis (võib-olla alateadlikult) õpetatud universitaarne voores, mida viimasel ajal judaistikas harva esineb.”